

EGGEMEN QAZAQSTAN

Құдайберген Жұбанов және қазақ терминологиясының кейбір мәселелері

Өз өмірін тұтастай қазақтың тілі мен мәдениетінің өрлей түсуіне бағыштап, небәрі 40-қа енді шыққан шағында халық жауы атанып мерт болған тілшінің өзге еңбектерін өзге жұрт айта жатар. Менің бұл жолғы мақсатым – Құдайберген Жұбановтың қазақ жазуының емлесі мен терминологиясына қатысты еңбектеріне назар аудару, әсіресе терминологияға байланысты ойлары мен пікірлеріне бойлау. Бір қарағанда оның термин туралы жазған еңбегі шамалы ғана. Атап айтқанда «О специфике слов-терминов» (1933 ж.), «О терминологии казахского литературного языка» (1935 ж.), «Принципы терминологии казахского литературного языка, принимаемые государственной терминологической комиссией», «К пересмотру казахской орфографии» (1935 ж.) деп аталатын еңбектерін атауға болады.

Ғалым бұл еңбектерінде емле ережелерінің дұрыс түзілмеуінің салдарынан бірнеше жыл бойы қаншама терминнің сан түрлі үлгіде жазылып жүргеніне күйінеді. Сауатты жазудың тірегіне айнарудың орнына, анархияны үдетіп отырған бұл жағдайдың себеп, салдарын зерттеп, одан шығудың жолдарын қарастырады, ғылыми термин сөздерге қойылар талаптың басты-басты шарттарын анықтап береді.

Термин сөздің тұңғыш рет ғылыми анықтамасын жасап, олардың лексиканың өзге қатпарларынан өзіндік ерекшелігін қолға таяқ ұстатқандай етіп көрсетіп береді. Анықтаманы сол түпнұсқадағыдай түрінде ұсынамыз:

«Термином называется специфический вид определенных словесных обозначений, передающих определенные понятия, установленные на данном этапе развития науки и революционной практики, причем передаваемые термином терминологическое понятие может не совпадать со словарным значением, которое присуще данной словесной величине в обыденной жизни» (Қ. Жұбанов. Исследования по казахскому языку. «Ғылым», 1966, 273-стр.).

Осыдан аңғаратынымыздай, термин дегеніміз белгілі бір кезеңнің сөз әлеміндегі ғылыми атаулық кейпі. Бұл ғылыми ұғым осы сөздің лексикалық мәнімен сәйкес келмеуі де мүмкін. «Атом», «психология», «яровизация» тәрізді терминдерді мысалға ала отырып, Қ. Жұбанов бөлінбес ұғым деп жүрген бұл сөздер де қоғам дамуының кейінгі кезең сатыларында әрі қарай бөлшектеніп, жаңа бір мән туындатып кеткенін әңгімелейді.

Қ.Жұбанов термин сөздердің эволюциялық даму ерекшелігін, өзіндік даму заңдылықтарын дұрыс болжап кеткен. Мұндай процесті көптеген терминнің де жасалу, қалыптасу тарихынан аңғарамыз. Терминжасамдағы қателіктің ең бастысы Жұбановша айтқанда, аударылмайтын сөздерді аударуға тырысудан, ал аудару қалғандай жағдайда терминнің өзін емес, оның лексикалық мағынасын аударудан туындайтыны рас. Орыс тіліндегі «лошадь», «корова», «толстый», «мелкий» сөздерін қазақ тіліндегі ат, сиыр, жуан, жіңішке сөздерімен салғастыра сөз етіп, ескермеуге болмайтын қызықты тұстарға мән береді. Мәселен, бұл сөздер бір қарағанда бір-біріне тепе-тең балама іспеттес болып көрінгенімен, белгілі бір кезеңнің сұранысына орай олар ғылыми ұғымға ие бола алмаса, терминге қойылар талап шартына жауап бере қоймағаны. Қараңыз, шынында «лошадь» дегенді қазақтар «ат» деп те, кейде «жылқы» деп те айта береді. Ал қазақтың атын орыстар кей жағдайда «мерин» деп, екінші бір тұста «конь» деуі мүмкін. Сонда аударып термин жасауға мәжбүр болып отырған маман сөздердің осы тектес құбылысын дәл басып саралай қолданбаса шатасуы әбден мүмкін. Сол сияқты «толстыйдың» қазақта «жуан» (жуан сабақ), «қалың» (қалың қағаз) болып, «мелкийдің» «ұсақ» (ұсақ тастар), тайыз (тайыз су – мелкая вода) болып құбылатыны жөнінде жасалған талдамалар – терминтану іліміне қосылған үлкен үлес. Мұны ол қалыптасқан табиғи заңдылық қатарында сөз етеді. Оның ойынша сөз дегеніңіз тек зат, нәрсе атауы ғана емес, сонымен бірге санаға сіңген, қалыптанған заттардың да атауы. Қоғам дамуының ерекшелігіне сәйкес бұл танымдық құбылыс әр халық ұғымында әр алуан қалыптасуы ықтимал.

Қ.Жұбанов 1930-1935 жылдары терминология мәселесіне жиірек көңіл бөлген. Бұған негізгі себептің бірі жоғарыда айтылғандар болса, екіншіден, оның 1933 жылы мемлекеттік терминология комиссиясына төраға болуымен байланысты. Ол жазу мен терминология мәселесін нақты қадағалап, бір орталықтан басқарып, ұйымдастырып отырмайынша нәтиже болмайтынын ерте түсінген. Сөйтіп жедел түрде мемлекеттік терминология комиссиясын ұйымдастырып қана қоймай, онда қаралған мәселелерді дер кезінде жұртшылыққа жеткізудің жолдарын қарастырып, бюллетень шығарды. Ғалым бюллетеньнің шыққан 4 санының өзінде қазақ терминологиясының басты мәселелерін қозғап үлгерді. Сонымен бірге ғылымның әр саласында бой көрсетіп әрі-сәрі қолданылып жүрген терминдердің дені (10 мыңдайын) мемтерминком мәжілісінде талқыланып, бекітіліп, бюллетеньде жарияланды. Бұл терминдер кейін қазақ ғылымының қалыптасуына негіз болды деп айта аламыз.

Қазақ терминологиясының өзекті мәселесінің бірі – оның принциптерін қалыптастыру. Қ.Жұбанов өзі қарап бекіткен 10 мыңнан аса терминді қандай принциптерге сүйеніп жасады. Ол бұл мәселеге алдын ала үлкен әзірлікпен келген. Бұл жөніндегі өзінің ойларын ол әуелі 1935 жылы 20 мамырда Алматыда өткен мәдениет қайраткерлерінің бірінші құрылтайында баяндап береді. Ол съезде 11 қағида ұсынады. Өз сөзімізбен қысқартыңқырап айтқанда олардың жалпы мазмұны мынадай:

1. Көптеген әдеби тілде аударылмай қалыптасқан халықаралық терминдерді, қазақ тіліне аудармай сол қалпында алу (революция, совет, теория, практика, тенденция, хирургия, климат, абсолютный, конкретный, т. т.);
2. Көптеген әдеби тіл тәжірибесінде аударылып алынған халықаралық терминдер (производство, труд, деньги, корень, стебель, мышцы, деление, умножение, т. т.) қазақ тіліне де аударылады, егер аударма термин мағынасын дәл бере алмай, бұзатын болса, онда оларды (сословие, состав, клетка, слет, т. т.) орыс тіліндегі қалпынша алу;
3. Әрқилы пәнде бір мағынада қолданылатын терминдерді бірегейлетіп алу; мысалы, форма – форма (философия, физика), материя – материя (физика, философия), корень – түбір (математика, ботаника, лингвистика), реакция – реакция (химия, биология, политика), т. т.
4. Білімнің әр саласында әрқилы мағына білдіретін терминдер (мануфактура, продукт, легенда) бір салада термин ретінде, басқасында жай сөз ретінде қолданылады. Мысалы: мануфактура экономикалық даму кезінде термин болады, бірақ тауар түріне жата алмайды.

5. Халықаралық сөздер түрінде қалыптасқан терминдер орыс тіліндегі үлгімен қабылданады (пролетариат, физика, биология);
6. Терминдерді түсініксіз етіп жіберетін жасанды сөзжасамға бармай-ақ, қазақ тілінің грамматикалық ерекшеліктерін де, атаудың ғылыми мәнін де толық қамти алатын терминдердің (Мысалы: беріліс – передача, көпкіл – многоугольник, тоқыма – текстиль, тәжірибе – практика, т.б.) баламасын табу;
7. -изация, -ификация. -ация тәрізді формалды элементтермен (машинизация, электрофикация, объективация) келетін сөздерді қазақ тіліндегі материалдандыру, электрлендіру, объективтенулер түрінде қалыптастыру келеді. Сол сияқты популярная книга – популяр кітап, абсолютная величина – абсолют шама, буржуазная идеология – буржуаз идеология, дифференциальное уравнение – дифференциал теңгерме түрінде қысқартып алу;
8. Қазақ тіліне халықаралық, терминдермен ілесіп -ист, -изм қосымшалары және ре, син, де, суп, анти, контр тәрізді префикстер енгізіледі.
9. -авто, -аэро, -авиа сияқты қысқартылған формаларға қазақ сөздері бірігіп (автожол, аэрошана, авиашана, автоқатынас) жазылады.
10. Қаркөмір (Караганда уголь), Халкомжер (Нарком-зем), т.т. сияқтыларды қысқартып қолдану.
11. Бұрын терминологиялық қолданыстан шығып қалған диктатура, революция, совет, теория, практика, контрреволюция, милитаризм сияқты терминдерді қазақ тіліне қайта енгізу.

Профессор Қ.Жұбанов ұсынған бұл принциптер съезде 10 пунктте шақталып, негізінен қабылданды. Әрине негізінен ғылыми тұрғыда дәйектелген бұл қисындар термин жасам процесінде зор рөл атқарғанын айту лазым. Біз профессордың осы жүйелеуінің арқасында ғылым тілін бір ізге салуға жол ашқандай болдық.

Алайда кезінде қазақ терминологиясын жасау ісінде орыс үлесінің ықпалы, яғни «орыстандыру» саясатының әсері айрықша болғанын аса сауатты лингвист Қ. Жұбанов еңбектерінің өзінен байқамай өте алмайсыз. Соның салқыны мына принциптерден аңғарылады. Қазақ тілінің даму, қалыптасу заңдылықтары мен ерекшеліктерін мейлінше терең білетін тіл білімпазының өзі ұлттық терминологияны ұлттық негізде жасауға кесірін тигізетін ұстанымдарды басшылыққа алуға мәжбүр болған сыңайлы. Әйтпесе интернационалдық терминдер мен орыс тілінде қалыптасқан үлгілерді олар-

дың қазақ тілінде баламасының бар-жоқтығына қарамастан бұлжытпай қапысыз қабылдай берейік деген қисынға келе бермейтінін өмірдің өзі дәлелдеді.

90-жылдардан бері терминдерді ұлттық негізге қарай икемдеу, ыңғайлау бағыты басымдық ала бастады. Бұл ретте қазақ баспасөзінің, журналист қаламгерлердің еңбегі зор. Күні бүгінге дейін ғылым тілінің 70-80 пайызын құрап келген интернационалдық терминдердің жап-жақсы қазақы нұсқасы жасалып отыр. Мұны кезінде кеңестік тәрбие өтіңкіреп кеткен кейбір әріптестер әлемдік өркениеттен алшақтау, ұлттық сыңаржақтық деп түсіндіргісі келеді. Қалай дегенде де терминдерді «қазақшаландыру» үрдісі жұртшылық сұранысы тұрғысынан кең қолдау табуда. Шынында бұл кісі шошырлық үрдіс емес. Қайта ес жиып, есейген ұлттың әлемдік өркениетке нендей өзіндігімізбен барамыз, соған еркін апаруға өз тіліміздің қауқары жете ме деген саналы толғанысынан туындайтын заңды әрекет бұл. Мұндай әрекет қашанда қоғам мен тіл арасындағы өзара байланыстан, өзгеріс-өріс барысынан пайда болады.

Қараңыз, бір кезде программа (бағдарлама), устав (жарғы), совет (кеңес), презентация (тұсаукесер), коррупция (сыбайлас жемқорлық), гонорар (қаламақы), бартер (баспа-бас), юбилей (мерейтой), заказ (тапсырыс), самолет (ұшақ), вертолет (тікұшақ), церемония (рәсім), атмосфера (ахуал), договоренность (уағдаластық), оптимальный (оңтайлы), т.т. қазақша баламасын ойластыру түгілі «пәледен машайық қашыпты» деген сақтық жетегінде жүрдік емес пе?

Бұл мәселе ұзақ жылдар бойы көптің көңілін күпті етіп келді де тәуелсіздік таңы атысымен өзінің бар аумағымен күн тәртібіне қайта көтерілді. Терминология мәселесі тұңғыш рет докторлық диссертация тақырыбына айналып, оның көптеген көмескі мәселесі ғылыми сарапқа түсті. Содан бері қазір бұл сала 4-5 докторлық диссертация ауқымында қаралды. Ондаған кандидаттық жұмыс терминологияның сан-саласын зерттеу объектісіне айналдыруда. Сөйтіп ғылымның қазақ терминологиясы дейтін жаңа саласы қалыптаса бастады. Қазақ терминологиясының жаңа үрдісі өмірге жолдама алды.

Тілші ғалымдардың жоба есебі бойынша (Ә.Қайдар) қазақ тілінде 70 мыңнан аса терминологиялық единица бар. Соның 70-80 пайызы әлі күнге терминдік сұрыпталудан өткен емес. Яғни бұлардың бәрі терминделу процесін бастан кешіруі тиіс. Ол мемлекеттік тіл мәртебесі үшін, әсіресе оның негізгі тармақтарының бірі – ғылым тілінің қанат жаюы үшін аса қажет шара. Бұл көл-көсір жұмыс. Қазіргі қарастырылып жүрген терминдер теңіз астында жатқан алып мұздың аздаған үстіңгі жағы ғана. Оның өзі де көңілден шығып

жатқан жоқ. Бұлай болуының себебі неде? Не істеу керек сонда? Мұның бірнеше себебі менмұндалап тұр. Біріншіден, терминология мәселесіне мемлекеттік көзқарастың орнықтауынан, қажетті қамқорлықтың жоқтығынан. Екіншіден, әлгіндей немқұрайдылық салдарынан арнайы дайындықтан өткен мамандардың жоқтығы. Үшіншіден, әлі күнге қажетті мамандарды дайындамай отыруымыз.

Егер бұдан әрі де маман даярлау ісі дәл осылай сөзбұйдаға салына беретін болса, қазақ тілінің терминологиясын жуық арада жөнге саламыз деу асылық, өзін ел етіп ұстап отырған мемлекеттің қай-қайсысында да осы іспен шұғылданатын арнайы мемлекеттік мекемелері бар. Мәселен, Ресейде ғылыми-техникалық терминология комитетінің жұмыс істеп келе жатқанына жарты ғасырдан асты. Мына тұрған іргелес көршілер Қытай, Моңғолия, Украина, Балтық бойындағы тәуелсіз мемлекеттер, т.т. бұл шаруаны үнемі назарында ұстайды.

Әрине тілді жұмсай білу, сөзден сөз жасап шығару кез келгеннің қолынан келе бермесі мәлім. Ол үшін терминологиялық лексика мен ұғымдар жүйесінің ерекшеліктерін дөп басып тани білетін қабілетті маман керек, бар маманға жағдай керек. Осыдан барып мынадай проблема туындайды. Соның бірі осы күнге дейін халықаралық терминдер жүйесін үш тілдеріне аудару принциптерінің, ережесінің жасалмай келуі, оларды жазу, қабылдау тәртібінің белгіленбеуі. Кең кесірін тигізіп жүрген мәселе осы. Сонымен бірге термин шаруашылығын ғылыми тұрғыда жүйелеп, оның мәселелерін түбегейлі қарастыру қажет екенін мақұлдайтын болсақ, бұл жұмысты бір орталыққа шоғырландыру қажет және бұған мемлекеттік тұрғыдан қамқорлық жасалып отырмаса болмайды. Бұл шаруа тек науқандық шараға ғана айналып кетсе, ең қиыны сол. Қаншама сөздіктер шығып, олар жұртшылық қолына тиіп жатыр. Ал оларды ғылым сарабынан өткізіп, қазақтың ғылым тілін қалыптастыруда септігі қай дәрежеде дегенді анықтайтын, саралайтын кім? Әлгі біз ұсынып отырған орталық осындай шаруамен айналысуы тиіс.

Біз елі үшін еселеп еңбек еткен кешегі зиялыларымыз – А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедов, Қ.Жұбановтардың ғылымдағы жолын жалғастырушыларымыз. Ұрпақ сабақтастығының бір түрі осы болса керек. Сонау бодан кездің өзінде ана тілін аялай тұтынып, атамекенін асқақтата білген ұстаздардың бүгінгі ұрпақтары тәуелсіздігіміздің бір тірегі – мемлекеттік тіліміздің мәртебесін биіктете түспесе, төмендетпес деген сеніммен сөз түйіндемеқпін.

Өмірзақ АЙТБАЙҰЛЫ,